

UNIVERZITA KARLOVA
1. LÉKAŘSKÁ FAKULTA
ÚSTAV DĚJIN LÉKAŘSTVÍ A CIZÍCH JAZYKŮ

**Víra, rozum a zkušenost v lidovém lékařství
pozdněstředověkých Čech**

David Tomíček

autoreferát disertační práce
oborová rada dějiny lékařství

Praha 2008

Dizertační práce byla vypracována v Ústavu dějin lékařství a cizích jazyků 1. LF UK v letech 2004-2008.

Grantová podpora

Práce byla podpořena grantem:

GA UK 354/05 „Komparativní analýza bohemikální středověké a raně novověké lékařské literatury – paralely a disonance“

autor: Mgr. David Tomíček

adresa: Ústav dějin lékařství a cizích jazyků 1. LF UK,
Kateřinská 32, Praha 2

obor: Dějiny lékařství

školitel: Prof. PhDr. Milada Říhová, CSc.

opONENTI: Prof. PhDr. Pavel Spunar, DrSc.
Doc. PhDr. Kristina Kaiserová, CSc.

autoreferát byl rozeslán dne:

obhajoba disertace dne: **v** **hod.**

místo obhajoby: Ústav dějin lékařství a cizích jazyků, Faustův
dům, Karlovo náměstí 40, Praha 2

S dizertací je možné se seznámit na děkanátu 1 LF UK, Kateřinská
32, Praha 2

Předsedkyně oborové rady dějin lékařství:

Prof. PhDr. Milada Říhová, CSC.

1. Summary.....	4
2. Poznámka.....	5
3. Úvod.....	5
4. Metodologická východiska.....	6
5. Cíle práce.....	7
6. Struktura a témata práce.....	8
7. Použité prameny a literatura.....	8
8. Závěry.....	9
9. Seznam publikací autora.....	11

1. Summary

The thesis was created in connection with a previous study of Czech printed medical literature from the 16th century. For the purposes of the thesis I newly focused on medical manuscripts written in the 15th and the 16th century, which I consider to be a unique resource for understanding of the popular medicine. Chosen Czech written texts represent a boundary field, the mix of popular therapy and learned medicine.

There were two dominant aetiologic conceptions in the medieval period: a) medical one, b) religious one. According the first one, a cause of illness was viewed as an imbalance of humours. According the religious conception, a cause of illness was considered to be supernatural: either God or devil. I expected lots of manifestations of second conception (prayer, fasting, ritual or other magical acts) and stress on experience in our manuscript sources.

It is hard to discern whether we deal with licit religious act or with illicit magic in certain examples, but there are some clues. Firstly, the evidence of magic might be a strong confidence in ritual itself. Secondly, we can observe both laws of sympathetic magic in our manuscripts.

I formulated three questions during my research: a) The lack of theoretical knowledge in popular medicine had to be necessarily compensated by some other factors. If it was an experience, what was the result for hierarchy of medical knowledge? b) How much was popular medicine impacted by religious aetiologic conception? c) What can we say about functional principles which were the necessary condition of effectiveness of used techniques (amulets, rituals, verbal formulas)? And can we say about the late medieval popular medicine that it was in some measure a rational system? The thesis is divided in six chapters, two compilatory (history of magic and medicine in medieval and renaissance period) and four dealing with certain manuscript's material.

On the basis of the thesis we can formulate these conclusions:

a) The hierarchy of knowledge changed in popular medicine. In this context, the most important was the fact that a healing procedure was tried without regard to a social and professional status of the author.

b) Significant position in „health care delivery“ of that time held parish priest and wise and skilful women of respectable status (not witches).

c) The religious aetiologic conception significantly influenced the therapy and determined the character of rituals and verbal formulas.

d) Popular „superstitious“ medicine constituted the rational (i.e. logical) system in large measure.

The thesis is mainly based on manuscripts deposited in Library of National Museum. I took in consideration also manuscripts from National Library, Library of Metropolitan Chapter and Cloister of Premonstratesian Order in Strahov. Due to the scholarship of Charles University I was able to work with manuscripts of Biblioteka Czartoryskich in Kraków and Universiteitsbibliotheek in Leiden. My other important resources were old medical prints and considerable amount of medieval and early modern text available in modern editions.

2. Poznámka

Struktura a vzhled tohoto autoreferátu jsou zejména s ohledem na citační úzus upraveny pro potřeby humanitních věd. Seznam literatury obsahuje literaturu použitou v autoreferátu, nikoli v celé disertaci.

3. Úvod

Předkládaná dizertační práce vznikla v návaznosti na předchozí studium česky psané tištěné lékařské literatury 16. století, především tzv. regimentů zdraví a literatury orientované na morovou profylaxi.¹ Pro potřeby dizertace jsem se nově soustředil na lékařské rukopisné sborníky datované do období 15 – 16. století a zejména na jejich terapeutickou složku. Pro zvolený přístup je charakteristické, že vnímá tyto sborníky jako pramenný doklad soudobého lidového lékařství.

K tomuto pohledu mě vedl zejména jazyk pramenů a také způsob traktování látky, kdy je opakovaně zdůrazňována „zkušenost“, respektive skutečnost, že lék či léčebný postup byl autorem či druhou

osobou prověřen v praxi. Problematika lidové kultury obecně a jejího odrazu v písemných pramenech je nicméně složitější,² a proto se domníváme, že jazykově české rukopisné prameny odráží pouze určitý segment lidové tradice, a to segment hraniční, v němž se prolíná učenecká medicína ve své popularizované podobě a vlastní lidová praxe.

4. Metodologická východiska

Uvažování o příčinách nemocí ve středověku určovaly dva základní přístupy, které můžeme označit jako koncepce medicínská a koncepce nábožensko-doktrinální.³ V duchu prvně jmenované byla nemoc vysvětlována na půdorysu humorální patologie jako přirozeně chápané narušení rovnováhy tělesných šťáv,⁴ druhá koncepce hledala příčinu nemoci v nadpřirozeném hybateli, kterým mohl být Bůh, ale také ďábel, respektive jeho lidský vazal – strůjce maleficia (škody způsobené okultními prostředky).⁵

Především s ohledem na nižší odbornou erudici nositelů tradice lidového lékařství lze v rukopisech očekávat větší množství projevů motivovaných koncepcí druhou, chápaných v této práci jako ohlasy víry, resp. pověry. Zatímco první koncepce předpokládá určitý přirozený a lékařskou teorií uchopitelný zásah ve prospěch rovnováhy tělesných šťáv, koncepce druhá motivuje k reakci orientované na vnějšího původce problémů: k modlitbě, půstu či jinému nábožensky motivovanému kroku, rituálu nebo alternativnímu magickému projevu.

Magii pro potřeby referátu stručně definuji jako soubor technik využívajících nadpřirozených sil k dosažení zamýšlených cílů. Rukopisy tuto skutečnost explicitně nesdělují, ale lze se domnívat, že právě víra v magii stála na pozadí řady uváděných prostředků a postupů. Obecně platí, že v konkrétních případech není jednoduché rozhodnout, kdy se jedná o legitimní exorcistický rituál, kdy o tolerovatelnou pověru a kdy již o potíranou magii. Macek charakterizuje vztah víry, pověry a magie v kultuře jagellonské doby slovem symbióza a hovoří o folklorizaci křesťanství. Soudí rovněž, že na magických praktikách se podíleli kněží a cituje některé případy dokládající, že mezi středověkou magií a náboženstvím se klikatila vskutku nezřetelná hranice.⁶

Při analýze ritualizovaných postupů se opírám o základní postuláty sympatetické magie, které vymezil v první polovině 20. století J. G. Frazer. Jedná se především o dva principy, pojmenované jako zákon podobnosti (homeopatická či imitativní magie) a zákon doteku (kontaktní magie). Na základě prvního principu kouzelník předpokládá, že zamýšleného efektu dosáhne jeho napodobením, v případě druhého principu je přesvědčen, že manipulace s předmětem, se kterým byla cílená osoba ve styku, postihne i tuto osobu. Oba principy se v jednotlivých magických aktech mohou vzájemně doplňovat.⁷

Za pomoci pojmů „funkční princip“, „forma aplikace“ a „operativní kontext“ se v dizertaci pokouším o sémanticko-funkční rozbor excerpovaného materiálu s cílem postihnout určující zákonitosti doporučovaných postupů, u kterých předpokládám specifickou logičnost.⁸ S tímto zřetelem přistupuji především k rituálům, ritualizovaným lékům a verbální formulím.

5. Cíle práce

V návaznosti na obecně formulované východisko, že očekávaný nedostatek teoretických znalostí musel nutně být v lidovém lékařství kompenzován jinými faktory, se v předkládané práci věnuji třem okruhům problémů:

- a) Do jaké míry tento nedostatek kompenzovala zkušenost a jakým způsobem se tento trend promítl ve struktuře a hierarchii pramenů lékařského poznání.
- b) Jakým způsobem se do terapie lidového lékařství promítl nábožensko-doktrinální etiologická koncepce.
- c) Jaké byly funkční principy podmiňující efektivnost jednotlivých kategorií užívaných technik (amulet, rituál, verbální formule) a jakým způsobem lze na základě těchto technik charakterizovat racionalitu lidového lékařství.

6. Struktura a témata práce

Práci člením do šesti kapitol, přičemž první dvě zasazují analyzovaná témata do širšího kontextu dějin magie a medicíny. Ve třetí kapitole se věnuji terapeutickým záznamům, u kterých je uvedena osoba autorizující jejich účinnost. V kontextu jiných pramenných svědectví se pokouším vykreslit společenskou strukturu léčitelů a přiblížit jejich terapii. „Léky s přívlastkem“ volím proto, že záznam o jejich původci zpravidla obsahuje garanci účinnosti tohoto postupu, neboť měl být úspěšně prověřen praxí, či-li vyzkoušen. Čtvrtá kapitola je věnována přírodním substancím (rostlinného, nerostného, živočišného původu), které vykazují neobvyklé vlastnosti, a stávají se proto nezřídka předměty užívanými jako amulet. V páté kapitole analyzuji shromážděné rituály a ritualizované léky. V šesté pak verbální formule s léčebnou funkcí.

7. Použité prameny a literatura

Nejdůležitějším pramenným souborem k předkládané studii jsou rukopisné sborníky uložené v Knihovně Národního muzea v Praze.⁹ Dále přihlížím k rukopisům uloženým v Národní knihovně ČR,¹⁰ Knihovně Královské kanonie Premonstrátů na Strahově a Knihovně Metropolitní kapituly Pražské.¹¹ Díky grantové podpoře mi bylo umožněno pracovat s kodexy uchovávanými v krakovské Bibliotece Czartoryskich¹² a Leidenské Universiteitsbibliotheek.¹³ Při interpretaci zjištěných údajů přihlížím k soudobým lékařským tiskům, zejména k *Herbáři P. A. Matthioliho*,¹⁴ *Gruntovnímu a dokonalému regimentu zdraví Jana Koppa z Raumenthalu*,¹⁵ ale i k dalším. Pracuji s údaji soudobé krásné literatury, učenými traktáty, polemickými texty a hagiografií. Ze spisů církevní provenience pravidelně odkazují na inkvizitorskou rukověť *Kladivo na čarodějnice*.¹⁶

Ve stručném přehledu vybraných titulů odborné literatury upozorňuji na práce publikované na stránkách časopisu *Journal of the Interdisciplinary History*, především metodologicky koncipované studie K. Thomase a H. Geertzové, vyrovnávající se s přístupy kulturní antropologie.¹⁷ Podnětné jsou také studie R. A. Horsleyho a R. W. Scribnera o společenské roli obviněných z čarodějnictví, respektive o lidové magii a tezi o „odkouzlení světa“.¹⁸

Rozsáhlá literatura je k dispozici také k obecných dějinám magie ve středověku i renesanci a fenoménu čarodějnictví. Vycházím z dnes

již klasických monografií K. Thomase, J. B. Russela, N. Cohna a R. Kieckhefera,¹⁹ ale také novějších prací V. Flintové a B. Ankarloa, S. Clarka a W. Montera.²⁰

Rovněž také při studiu lidové kultury daných období, respektive lidových způsobů léčby a představ s nimi spojených lze nalézt přijatelnou inspiraci v mezioborově zaměřených pracích. Zde je na prvním místě potřeba zmínit studii dlouholetých spoluautorek J. Agrimi a Ch. Criscianci a dále pak studie M. O'Neilové.²¹

Léčebné rituály a zejména verbální formule pak představují skutečně hraniční téma, kde lze přihlížet k přístupům sémiologickým, lingvistickým, folkloristickým, antropologickým a konečně historickým, reprezentovaným zde studii W. Nötha, K. Brachy, E. Bozóky, L. T. Olsan, J. Ropera, L. A. Garnera, D. C. Skemera a D. Baileyho.²²

8. Závěry

V terapeutických záznamech staročeských rukopisů se jen okrajově objevují odkazy na autority antické, arabské nebo středověké lékařské vědy, ve větší míře se naopak objevují informace o uživatelích z pohledu historie medicíny marginálních. Mnohé z těchto zmínek jsou naneštěstí nekonkrétní. Na základě rozboru dochovaných „léků s přívlastkem“ soudíme, že aktivní majitelé rukopisů čerpali nové terapeutické informace z oblasti profesně i sociálně pestré a zároveň omezené na sféru osobních kontaktů. Pokud můžeme soudit, převažuje ústně tradované poznání. Záznamy typu *Kačka líkařka* dokládají, že někteří lokální léčitelé provozovali svou praxi pravidelně a také úspěšně.

Rukopisné sborníky odhalují významný podíl duchovních mezi léčiteli a dokládají, že především faráři poskytovali svému okolí služby, jimiž patrně suplovali nedostupného lékaře. Významně jsou v rukopisech zastoupeny také léčitelky z řad žen, ani v jednom případě se ovšem nejedná o porodnický zásah. Rukopisy dále citují léčebné zásahy mistrů předhusitské univerzity, lékařů Jednotky bratrské, řemeslníků, Židů a sedláků. S léky prisuzovanými soudobým elitám (světským i duchovním) se tyto osobnosti nejspíš setkali jen v roli pacientů. Napříč všemi skupinami převažují léky jednoduché nebo nepřiliš složitá kompozita obsahující dostupné přísady. Z hlediska

forem aplikace jsou nejpočetněji zastoupena orálně přijímaná léčiva (nápoje, prášky), masti a obklady.

Dle rukopisů by většina uvedených postupů a léků měla být s úspěchem aplikována, nicméně hodnotit tuto stránku excerpované terapie nemůžeme. V souvislosti s důrazem na zkušenost, který je pro lidové lékařství charakteristický, pozorujeme posun ve vztahu k oborovým autoritám. Klasikům lékařské vědy totiž v tomto prostředí úspěšně konkurují osoby prakticky všech stavů, pokud garantují praxí prověřený lék.

Bylo by nicméně chybou vnímat důraz na zkušenost jako prvek vlastní pouze lidové terapie. I učenecká tradice znala substance z kategorií *mirabilia*, jejichž vlastnosti nebylo možné teoreticky vysvětlit. Poznání vlastností těchto látek (např. magnet) bylo proto omezeno na zkušenost. V lidové terapii se takové substance objevují nejčastěji ve formě amuletů. Kromě některých divotvorných bylin, drahých kamenů a částí zvířecích těl v této souvislosti popisujeme také aplikace léků vysloveně nechutných a substancí z lidského těla. I autoři rukopisných záznamů si byli vědomí delikátnosti své *materia medica*, a tak v uvedených příkladech nabádají k utajení pravé podstaty podávaného léku. Na pozadí léčení pomocí částí těl zemřelých můžeme vnímat také sympatetický princip léčby podobného podobným. Stejný princip byl patrně uplatňován i v případě amuletů typu pánevní kosti jelena, garantujících početí.

Principy sympatetické magie, resp. magického myšlení obecně lze zřetelněji sledovat v rituálech inspirovaných náboženskou a liturgickou praxí. Za obecně magický princip můžeme označit důvěru v samotný rituální postup, charakteristický konkrétními tabu. Tuto praxi vnímali jako problematickou církevní autoři, přičemž v jejich nazírání se nejednalo o magii ve smyslu antropology definovaného myšlenkového systému, ale o pověru – klamnou představu. Lékařské rukopisy obsahují různé příklady takového uvažování, z nichž některé nemají za cíl lidské zdraví, nýbrž prospěch jiného charakteru: úspěch v milostném životě, zbohatnutí, zapuzení přízračných návštěvníků (víla, můra), ochranu statků či škodu na susedově majetku.

Pro rituální postupy uváděné v rukopisech je charakteristický kulturní synkretismus, imitace a trivializace. Explicitní invokace temných sil tvoří výjimku potvrzující pravidlo, potenciální doktrinální omyly lze hledat spíše v užití nesrozumitelného slova v textovém

amuletu nebo zařikávadlu. Kontext většiny rituálů a verbálních formulí je křesťanský, což podporuje tvrzení, že se klérus v každodenním styku s věřícími na distribuci těchto postupů podílel, přestože oficiální postoj církve byl odmítavý.

Komparace textů běžných zařikávadel v širším evropském kontextu navíc ukázala, že tyto drobné staročeské literární útvary mají latinské protějšky, respektive analogie v řadě jazyků středověké společnosti. Je tedy více než pravděpodobné, že zmiňované verbální formule výslednou podobu získaly pod vlivem církevní inspirace a distribuovány byly mj. právě za asistence kléru.

Ve světle moderní medicíny se víra v lístky s ochrannými nápisy může jevit jako iracionální a pověrečná. V lidové kultuře středověku však byla tato praxe vnímána jako racionální. Církev ji za pověrečnou označovala spíše z hlediska pochybné formy, nikoliv pro vlastní důvěru v moc nadpřirozených sil. Zásah světce ve prospěch petenta byl vnímán jako reálný, stejně jako vliv divotvorné moci drahého kamene či působení odvaru z léčivých bylin. Na základě rozboru rituálů translace nemoci a sémanticko-funkčního rozboru verbálních formulí můžeme konstatovat, že jak rituály, tak zařikávadla disponují vnitřní logikou, opírající se o sympatetické principy.

9. Seznam publikací autora

příspěvky na konferencích:

Česky psaná tištěná literatura o moru v 16. století. Referát přednesený na 7. mezinárodním sympoziu k dějinám medicíny, farmacie a veterinární medicíny, Olomouc 8. – 10. 6. 2005.

Profesní každodennost lékařských povolání v městské prostředí 16. století. Referát přednesený na konferenci Město a intelektuálové od středověku do roku 1848, Praha 10 – 12. 10. 2006.

Gruntovní a dokonalý regiment zdraví Jana Koppa z Raumenthalu mezi lékařskými tisky 16. století. Referát přednesený na 8. mezinárodním sympoziu o dejinách medicíny, farmacie a veterinarnej medicíny, Martin (SR) 27.-29. června 2007.

Diagnóza v česky psaných lékařských sbornících 15. a 16. století.
Referát přednesený na pracovním semináři *Diagnóza jako historický pramen*, Praha 25. 10. 2007.

přednášky:

Poznámky k výzkumu morové literatury 16. století v Čechách.
Společnost pro dějiny věd a techniky – lékařská sekce, Praha 24. 11. 2005.

Raněnovověký traktát o prodloužení lidského života z leidské universitní knihovny, Společnost pro dějiny věd a techniky – lékařská sekce, Praha 30. 11. 2006.

Souvislosti bohemikální tištěné literatury o moru 16. století. Státním okresním archiv Děčín, Děčín 15. 11. 2006.

články:

David TOMÍČEK, „*Regiment zdraví*“ Adama Hubera z Riesenbachu aneb lékař a pacient v představách 16. století, in: *Historie 2002*, Celostátní studentská vědecká konference, Opava 2003, pp. 32-51.

David TOMÍČEK, *Medicína a svobodná umění ve středověku*, *Dějiny vědy a techniky* 38, 2005, s 239-256.

David TOMÍČEK, „*Já mnoho lékařů znám, kteříž pouzí laikové sú*“ – typologie empiriků na stránkách vybraných lékařských tisků 16. století, in: *Historia, Medicina, Cultura*, edd. K. Černý – P. Svobodný, Praha 2006, s 55-70.

David TOMÍČEK, *Souvislosti česky psané tištěné literatury o moru 16. století*, *Listy Filologické* 1-2, 2007, s.43-60.

David TOMÍČEK, *K diagnostice z česky psaných lékařských sborníků 15. a 16. století*, *Dějiny vědy a techniky* 41, 2008 (v tisku)

David TOMÍČEK, *Profesní každodennost lékařských povolání v městském prostředí 16. století*, in *Documenta Pragensia* (v tisku)

¹ David TOMÍČEK, *České tištěné regimenty zdraví 16. století – tradice, rozbor, interpretace*, Ústí nad Labem 2004 (nevydaná diplomová práce obhájená na PF UJEP); TÝŽ, *Souvislosti česky psané tištěné literatury o moru 16. století*, LF 130, 2007, č 1-2, s. 43-60.

² K tématu srov. M. M. BACHTIN, *François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance*, Praha 1975; Jaroslav MAREK, *Kultura jako téma a problém dějepisce*, Český Časopis Historický 90, 1992, s. 491-507; A. J. GUREVICH, *Medieval Popular Culture*, Cambridge 1998; Carlo GINZBURG, *Sýr a červi*, Praha 2000; Peter BURKE, *Lidová kultura v raně novověké Evropě*, Praha 2005.

³ František ŠMAHEL, *Silnější než víra: magie, pověry a kouzla husitského věku*, in: TÝŽ, *Mezi středověkem a renesancí*, Praha 2002, s. 251.

⁴ K humorální teorii srov. Roy PORTER, *Největší dobrodiní lidstva – historie medicíny od starověku po současnost*, Praha 2001, s. 76-78; srov. Erich SCHÖNER, *Das Viererschema in der antiken Humoralpathologie*, Wiesbaden 1964. Ke recepci Galénova učení viz Timo JOUTSIVUO, *Scholastic Tradition and Humanist Innovation – the Concept of Neutrum in Renaissance Medicine*, Academia Scientiarum Fennica 1999.

⁵ K pojmu maleficium srov. Alexandr MURRAY, *Medieval Origin of the Witch Hunt*, Cambridge Quarterly 7, 1976-77, s. 65.

⁶ Josef MACEK, *Víra a zbožnost jagellonského věku*, Praha 2001, s. 22-23.

⁷ J. G. FRAZER, *Zlatá ratolest*, Praha 1994, s. 18-22. Srov. Marcel MAUSS, *A General Theory of Magic*, London – New York 1972, s. 22-30.

⁸ K tématu specifické racionality ve středověkém uvažování srov. Richard KIECKHEFER, *The Specific Rationality of Medieval Magic*, American Historical Review (cit. dále jako AHR) 99, 1994, č. 3, s. 813-836.

⁹ F. M. BARTOŠ, *Soupis rukopisů Národního muzea v Praze*, Praha 1926

¹⁰ Josef TRUHLÁŘ, *Katalog českých rukopisů C.K. veřejné a universitní knihovny pražské*, Praha 1906.

¹¹ Antonín PODLAHA, *Soupis rukopisů knihovny Metropolitní kapitoly pražské II*, F-P, Praha 1922.

¹² Stanislaus KUTRZEBA, *Catalogus codicum manu scriptorum musei principum Czartoryski Cracoviensis II.*, Cracoviae 1908-1913.

¹³ P. C. BOEREN, *Codices Vossiani Chymici*, Leiden 1975.

¹⁴ Jan Kopp z Raumenthalu, *Gruntovní a dokonalý regiment zdraví*, Praha 1536.

¹⁵ P. O. Matthioli, *Herbář I-III*, Praha 2003 (reprint).

¹⁶ *Malleus Maleficarum – Kladivo na čarodějnice*, transl. J. Lenková, Praha 2000.

¹⁷ Hildred GEERTZ, *An antropology of Religion and Magic I*, Journal of the Interdisciplinary History (cit. dále jako JIH) 6, 1975, No. 1, s. 71-89; Keith THOMAS, *An antropology of Religion and Magic II*, JIH 6, 1975, č. 1, s. 91-109.

¹⁸ R. A. HORSLEY, *Who Were the Witches? The Social Role of Accused in the European Witch Trials*, JIH 9, 1979, č. 4, s. 689-715; R. W. SCRIBNER, *The Reformation, Popular Magic, and the „Disenchantment of the World“*, JIH 23, 1993, č. 3, s. 475-494.

¹⁹ K. THOMAS, *Religion and Decline of Magic*, London 1971; J. B. RUSSEL, *Witchcraft in the Middle Ages*, London 1972; Norman COHN, *Europe's Inner Demons*, London 1993; R. KIECKHEFER, *Magie ve středověku*, Praha 2005

²⁰ Valerie FLINT, *The Rise of Magic in Early Medieval Europe*, Oxford 1991; Bengt ANKARLOO – Stuart CLARK – William MONTER, *Witchcraft and Magic in Europe: The Period of the Witch Trials*, London 2002.

²¹ Jole AGRIMI – Chiara Crisciani, *Medici e vetulae dal Duecento al Quattrocento: Problemi di una ricerca*, in: *Cultura popolare e cultura dotta del Seicento*, ed. F. Angeli, Milano 1983, s. 143-63; Mary O'NEIL, *Magical Healing, Love Magic and the Inquisition in Late Sixteenth-century Modena*, in: *Inquisition and Society in Early Modern Europe*, ed. S. Haliczer, Beckenham 1987, s. 88-114; TÁŽ, „*Sacerdote ovvero strione: Ecclesiastical and Superstitious Remedies in 16th Century Italy*“, in: *Understanding Popular Culture*, ed. Stephen L. Kaplan, Berlin – New York – Amsterdam 1984, s. 53-83.

²² Winfried NÖTH, *Semiotics of the Old English Charm*, *Semiotica* 19, 1977, č. 1-2, s. 59-83; Krzysztof BRACHA, *Magia słowa*, *Kwartalnik Historyczny* 98, 1991, č. 3, s. 17-32; Edina BOZÓKY, *Mythic Mediation in Healing Incantations*, in: *Health, Disease and Healing in Medieval Culture*, edd. S. Campbell a kol., Toronto 1992, s. 84-92; L. T. OLSAN, *Latin Charms of Medieval England: Verbal Healing in a Christian Oral Tradition*, *Oral Tradition* (cit. dále jako OT) 7, 1992, č. 1, s. 116-142; TÁŽ, *Charms and Prayers in Medieval Medical Theory and Practice*, *Social History of Medicine* 16, 2003, č.3, s. 343-366; Jonathan ROPER, *Towards a Poetics, Rhetorics and Proxemics of Verbal Charms*, in: *Folklore* 24, 2003, s. 7-49; L. A. GARNER, *Anglo-Saxon Charms in Performance*, OT 19, 2004, č.1, s. 20-42; D. C. SKEMER, *Binding Words. Textual Amulets in the Middle Ages*, The Pennsylvania State University Press 2006; M. D. BAILEY, *The Disenchantment of Magic: Spells, Charms, and Superstition in Early European Witchcraft Literature*, *AHR* 111, 2006, č. 2, s. 383-404.